

Haziran 2018 – June 2018
CİLT / VOLUME 1 SAYI / ISSUE 1 HAZİRAN / JUNE 2018

Bayterek Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi, 2018, 1 (1)

BAYTEREK Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi

BAYTEREK International Journal of Academic Research

© 2018 BUAAD-BIJAR. Tüm hakları saklıdır.

DergiPark
AKADEMİK

bayterekdersisi@gmail.com

<http://dergipark.gov.tr/buaad>

CİLT 1 SAYI 1 YIL 2018 / VOLUME 1 ISSUE 1 YEAR 2018

BAYTEREK

Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi

International Journal of Academic Research

Cilt: 1 Sayı: 1 Yıl: 2018 / Volume: 1 Issue: 1 Year: 2018

Editör / Editor: **Dr. Onur Alp KAYABAŞI**

Editör Yardımcıları / Assistant Editors: **Mehmet ÖZKAYA, Uğur ÜLGEN**

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Publisher Editor: **Dr. Onur Alp KAYABAŞI**

Redaksiyon / Redaction: **Dr. Onur Alp KAYABAŞI**

Dizgi / Typographic: **Mehmet ÖZKAYA**

Sayfa Tasarımı / Page Design: **Mehmet ÖZKAYA**

Kapak Tasarımı / Cover Design: **Mehmet ÖZKAYA**

İletişim / Contact Person: **Uğur ÜLGEN**

Dizinlenmektedir / Indexed in: **Google Akademik**

Bayterek Dergisi 2018 yılından itibaren yılda iki defa düzenli olarak yayınlanmaktadır.

Journal of Bayterek is published regularly twice a year since 2018.

Yayın Kurulu / Publication Board*

Dr. Gökhan ARI: Düzce Üniversitesi

Dr. Haluk DUMAN: Aksaray Üniversitesi

Dr. İbrahim DİLEK: Gazi Üniversitesi

Dr. Mehmet AKINCI: Aksaray Üniversitesi

Dr. Meryem SAMIRKAŞ KOMŞU: Mersin Üniversitesi

Dr. Mustafa GÖKÇE: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Dr. Yunus GÜNİNDİ: Aksaray Üniversitesi

* Liste isme göre alfabetik olarak oluşturulmuştur. / List is created in alphabetical order

Hakem Kurulu / Reviewers*

Dr. Abdullah KÖK

Dr. Abdulluttalip İPEK

Dr. Abdulvahit SOFİZADEH

Dr. Adem SEZER

Dr. Ahmet MERMER

Dr. Alaattin AKÖZ

Dr. Ali YAKICI

Dr. Alpaslan DEMİR

Dr. Atila KARTAL

Dr. Ayhan BIÇAK

Dr. Aynur KOÇAK

Dr. Aysun YEMEN

Dr. Ayşe YÜCEL ÇETİN

Dr. Ayten KİRİŞ AVAROĞULLARI

Dr. Bekir DİREKÇİ

Dr. Betül KERAY DİNÇEL

Dr. Bünyamin TAŞ

Dr. Cihat YILDIRIM

Dr. Dilek CERAN

Dr. Dursun YILDIRIM

Dr. Ekrem ARIKOĞLU

Dr. Eman HAYAJNEH

Dr. Ercan OKTAY

Dr. Eren YÜRÜDÜR

Dr. Erkan SALAN

Dr. Esma ŞİMŞEK

Dr. Eyup AKIN

Dr. Eyüp AKMAN

Dr. Eyüp ŞİMŞEK

Dr. Eyyup YARAS

Dr. Farhod MAKSDOV

Dr. Fatma AÇIK

Dr. Fatma ÖZKAN

Dr. Figen GÜNER DİLEK

Dr. Gökhan ARI

Dr. Gökhan DUMAN

Dr. Gökhan ÖZSOY

Dr. Gülay MİRZAOĞLU SIVACI

Dr. Gürsoy AKÇA

Dr. Hakan AKDAĞ

Dr. Hakan KOÇ

Dr. Hakan SELDÜZ

Dr. Haktan DEMİRCİOĞLU

Dr. Haluk DUMAN

Dr. Hamza KELEŞ

Dr. Haneen ABUDAYEH

Dr. Hasan IŞIK

Dr. Hatice GEDİK

Dr. Hayati BEŞİRLİ

Dr. Ivan FUKALOV

Dr. İbrahim DİLEK

Dr. İbrahim ERDAL

Dr. İhsan KALENDEROĞLU

Dr. İsa ÖZKAN

Dr. İsmet ÇETİN

Dr. Karjavbay Sartkojauli

Dr. Kenan ARIBAŞ

Dr. Kürşat KURTULGAN

Dr. M. Engin DENİZ

Dr. M. Faruk ÖZÇINAR

Dr. Mahmut YARDIMCIOĞLU

Dr. Mehmet AÇA

Dr. Mehmet AK

Dr. Mehmet AKINCI

Dr. Mehmet ÇERİBAŞ

Dr. Mehmet ÇEVİK

Dr. Mehmet Emre ÇELİK

Dr. Melek ÇOLAK

Dr. Meryem SAMIRKAŞ KOMŞU

Dr. Mohammad Nabi SALİM

Dr. Muammer NURLU

Dr. Muhammed BEZİRCİ

Dr. Muhammed SALMAN

Dr. Muhammed AVAROĞULLARI

Dr. Muhammed BAŞTUĞ

Dr. Mustafa BAŞI

Dr. Mustafa GÖKÇE

Dr. Mustafa KIŞOĞLU

Dr. Mustafa TAHİROĞLU

Dr. Mustafa YILDIZ

Dr. Muvaffak EFLATUN

Dr. N. Tayyibe EKEN

Dr. Necmettin AYGÜN

Dr. Nedim BAKIRCI

Dr. Oğuzhan Serdar

KESİCİOĞLU

Dr. Oman DOĞANAY

Dr. Onur Emre KOCAÖZ

Dr. Osman UYANIK

Dr. Ömer ÖZKAN

Dr. Özgür ÖNDER

Dr. Özgür YILDIZ

Dr. Özlem YURT

Dr. Pap NORBERT

Dr. Petr KUÇERA

Dr. Refik TURAN

Dr. Remzi KILIÇ

Dr. Remzi KUZUOĞLU

Dr. Ruhi İNAN

Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ

Dr. Savaş KARAGÖZ

Dr. Selahattin AVŞAROĞLU

Dr. Serkan Selim ÜKTEN

Dr. Seyfullah YILDIRIM

Dr. Tahsin YILDIRIM

Dr. Turan AÇIK

Dr. Ünsal Yılmaz YEŞİLDAL

Dr. Veli Savaş YELOK

Dr. Yalçın DİLEKLİ

Dr. Yılmaz YEŞİL

Dr. Yunus CERAN

Dr. Yunus GÜNİNDİ

Dr. Zahra ABOLHASSANİ

Dr. Zekeriya KARADAVUT

Dr. Zelfira ŞÜKÜRÇİYEVA

Dr. Zeliha SEÇKİN

Dr. Zübeyir OVACIK

* Liste isme göre alfabetik olarak oluşturulmuştur. / List is created in alphabetical order

İletişim Bilgileri / Contact Information

İnternet Adresi / web: <http://dergipark.gov.tr/buaad> ve <http://www.bayterek.org>

E-Posta / E-Mail: bayterekdergisi@gmail.com

Telefon / Phone: +90 (382) 288 3437

Belgegeçer / Fax:

Adres/Address: Aksaray Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Adana Yolu Üzeri E-90 Karayolu 7. Km
68100 Aksaray / TÜRKİYE

Editorial...

Meeting with its readers in the first issue; Bayterek International Journal of Academic Research share review, research and introduction articles of various science fields, especially Social Sciences, Humanities and Administrative Sciences, Educational Sciences and Teacher Training and Philology Core Fields, with open access to the readers in electronic environment. In the first issue, eight articles has been published from various branches of science. Five article in the field of history, the literature 2 article, the political science and the public administration 1 article. We invite scientists in their fields to support our journal and the scientific community with their original articles; hope to meet at our new issue.

Editörden...

İlk sayısıyla okuyucularıyla buluşan BAYTEREK Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi; Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler, Eğitim Bilimleri ve Öğretmen Yetiştirme ile Filoloji Temel Alanları başta olmak üzere çeşitli bilim alanlarının araştırma, inceleme, derleme ve tanıtma içerikli bilimsel çalışmalarını elektronik ortamda açık erişimle okuyucuları ile paylaşmaktadır. İlk sayısında farklı bilim dallarından sekiz makaleyle yayın hayatına başlamıştır. Tarih alanında beş makale, edebiyat alanında iki makale, siyaset bilimi ve kamu yönetimi alanında bir makale yer almaktadır. Bilim insanlarını alanlarında özgün makaleleriyle dergimize ve bilim alemine destek vermeye davet ediyoruz; yeni sayımızda buluşmak üzere.

Dr. Onur Alp KAYABAŞI

Bayterek Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi Editörü | Editor of International Journal of Academic Research

İçindekiler / Contents

	Sayfa / Page
Editörden / Editorial	1-1
Makaleler / Articles	
Emre GÜLER / Osmanlı Hâkimiyeti Döneminde Türk-Macar İktisadi ve Kültürel İlişkileri.....	1-13
Halil Can AKGÜN / Tatar Halk Efsanelerinde Şürelî Tipi Üzerine.....	14-23
Kübra ESEN / Cemil Meriç'in Eserlerinde Medeniyet, Yabancılaşma ve Aydın Kavramlarının Yorumu.....	24-39
Mehtap MÜÇÜK / Sibiryâ Sahası Türk Destanlarında "Ay"la ilgili İnançlar	40-55
Serap İLKHAN / II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını.....	56-76
Sinan KURT / İslam Kaynaklarına Göre XIV. Yüzyıla Kadar Türkler.....	77-93
İsmail YILDIZ / Tarihte Belge Kullanımında Gerçekçilik ve Talat Paşa'nın Telgrafı Meselesi Örneği.....	94-104
Alisher OCHİLOV / Jewelry Traditions As A Source of Study on The History of Bukhara.....	105-116

SİBİRYA SAHASI TÜRK DESTANLARINDA “AY”LA İLGİLİ İNANÇLAR

(Beliefs About "Moon" in Turkish Epics of Siberia)

Mehtap MÜÇÜK¹

MAKALE BİLGİ

Makale Geçmişi
Article History

ÖZ

Sibirya sahası Türk destanları oldukça zengin birer kültürel bellek aktarıcılarıdır. Aktardıkları bu kültürel geçmiş içerisinde özellikle mitolojik açıdan en eski inanç ve arkaik bilgiler yer almaktadır. Mitolojik öğelerden özellikle ay, çok farklı açılardan sıklıkla kullanılmaktadır. Ayın kahramanlar üzerindeki etkileri dikkat çekmektedir. Kahramana ad verme, dua etme, ant içme, kahramanın davranışlarına göre ayın geçip geçmeme durumu ve şifa kaynağı olması üzerine çeşitli oluşumlar anlatılmıştır. Böylelikle destan anlatıcıları destanlardaki kahramanlar aracılığıyla içinde yaşadıkları toplumların gelenek ve göreneklerini, inanç ve sosyal yapılarını aktarmışlardır. Bunu yaparlarken de ayı kutsal bir varlık olarak kabul ederek kahramanlara ceza verme, kahramanları yüceltme gibi toplumsal normlara yer vermişlerdir. Tanrı'ya şükrederken, herhangi bir şeyin gerçekleşmesini istediklerinde, dua ederken, kahramanların iyi ve kötü niteliklere sahip olmasına göre ayın çeşitli şekillerde varlığı görülmüştür. Ayrıca ölüm karşısında ay ile teselli bulmuşlardır. Bu makalede: Sibirya sahası Türk destanlarında ayın kahramanların dünyaları üzerine etkileri ve toplumda karşılaşılan çeşitli gelenekler ve bunlar ile ilgili değerlendirilmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Destan; kahraman; ay; gökyüzü; Sibirya

© 2018 BUAAD-BIJAR. Tüm hakları saklıdır.

*Extended Abstract (English)

Summary

Epics are important productions that enable a society to survive, transfer the social experiences of ancestors to future generations, keep alive cultural values, and leave deep traces of community life. In other words, epics emerge from the oldest common values of a nation. The epic forms the perception that a nation is accepted as a nation by other nations. The epics provide general information about the life and cultural values of the community. The epics that contain elements such as social norms, system of thought in the flow of historical time are also productions of the efforts of people to make sense of the world.

Societies that observed the sky in detail gathered information about astral elements in the sky. Over time, various mythological stories were created by public. These stories and beliefs reflected to the epics. In this context, the celestial and visual elements such as sun, moon, star attracted attention and had an important place in epics.

People have benefited from the sky to find answers to order of the world and various developments. With the result of this utilization, various stories have been made. They have found the answers to many of the problems they are struggling with their stories. These mythic stories they have created have also shaped their belief system. By this means, they have made their lives easier. In addition to these functions, epics have helped societies to learn other societies and cultures more closely because the rituals, traditions, customs, and ethnic figures have taken place in epics.

In this study, structure of the society examined by analyzing the concept of the moon in the belief and death context. In society's rituals of belief, the moon has a wide place in people's lives because of its various functions, such as destroying darkness, protecting people from threats and evil and providing peace. Because

¹Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi,
mehtappmucuk@gmail.com

the moon is an element of heavenly sky, it has become a kind of contact tool in praying. It may also be thought that the tradition of praying, swearing, and expressing wishes by looking up to the sky has continued because of the idea of Sky God of oldest Turkish societies. In other word, the heavenly elements were considered sacred because of the idea of god is in the sky. When people named the heroes, they gave the name and then speak the name out by looking up to the sky.

People in ancient societies thought every living thing must have an end but death is not an absolute end. It is actually a new beginning. They believed that every living creature rebirths like the disappearance and rising of the moon. However, this did not prevent the sadness in the face of death. Only people tried to find relaxation from the moon by giving a meaning of it. They shared their suffering or sadness with the moon.

When a hero dies, people are expressing with great praise to the work of their heroes works that have done in the world. The moon is not born when you die. The moon is not born when you die. According to the fact that, there are various forms of moon according to heroes good and bad qualities. If the heroes have done good work and directed towards the good and right in the world, the moon passed. However, if the heroes have done bad works, the moon does not pass. Because of this, people's beliefs are influential in the shaping of society life. People continue their lives in the direction of these beliefs. People's memory is an area of cultural bearings and practices. These practices have a great place in society.

The universe in which humans are located is equipped with elements necessary for the order and continuity of life, and the people have acquired various meanings by catching these elements. In this respect, both the nature and the life of the human being have come into being with the explanations. The beliefs and practices in the communities together with the moon element make the people. As a result of these observations, it is seen that the knowledge and experiences that they obtain are transferred to future generations.

When examining the epics, it also encountered various meaning of the moon. The moon has different meanings like a source of healing, expressions such as "going under the moon's sun" and "taking medication from the moon. When praying "in the light and the sun created by prayer ". In addition to these, there are using forms like naming for the sun or moon. The epic includes some expressions such as the moon light is alive, the moonlight is shining and eye of the moon is dead.

In this study, twelve epics in total were examined. Turkic tribes named Altay, Tuva, Hakas and Şor living in Siberian field examined. The epics of these Turkish tribes analyzed under some subtitles. The study contains beliefs and death rituals, and their reflections to the daily life. The study focused on the usage of the moon in people's faith and thought. In addition, beliefs and deaths related to the moon were collected under six subheadings. Explanations have been made along with sample texts from the epics. Thus, it was tried to reflect social perspective of the moon.

Keywords: Epic; hero; moon; sky; Siberia

GİRİŞ

Gökyüzünde yer alan astral unsurlar toplumlar açısından her zaman dikkate alınmıştır. İmkânların sınırlı olduğu toplum hayatında astral unsurlar, toplumların yaşayış şekillerini oluşturmada son derece faydalı olmuştur. Toplumlar gözlem ve deneyimleri sonucu yaptıkları çeşitli uygulamalar ile bilimin ilerlemesine büyük bir zemin hazırlamışlardır. Astral unsurlar toplumların bu deneyimleri ve yaşantıları sonucu çeşitli şekillerde tezahür etmiştir. Günlük hayatta insanların yaşadıkları birtakım sıkıntılar ve sorunlarla başa çıkabilme noktasında onlara yardımcı olmuştur. Modern düşüncenin gelişmediği dönemlerde ilk devir insanları tabiatta meydana gelen olayların nedenlerini bilmiyorlardı. Güneş, yıldızlar, toprak gibi birçok hadiselerin ve maddelerin nedenlerini bilmediklerinden korku, heyecan gibi birçok duyguyu bir arada yaşamaları onların hayal kurmalarını sağlamıştır. Bu birtakım hayaller insanın kendi ruhunu nesnelere ve tabiata aksettirmesinden ibaret olan düşünce tarzını doğurmuştur (Yıldırım, 2012: 2102).

İncelenen destanlarda da kahramanlar zor durumda kaldıklarında, ölüm gibi bir acı ile karşılaştıklarında, kahramana ad vermek istediklerinde, ant içtiklerinde ya da Tanrıya şükür etmek ve çeşitli dileklerde bulunmak istediklerinde *ayın* kutsallığından, yüceliğinden ve gizemli yapısından faydalanmışlardır. Destanlarda bu olgular destan kahramanları üzerinden verilerek toplum içerisinde yer alan tasavvur anlatılmıştır. Destan kahramanlarının çeşitli durumlarına göre *ayın* geçip geçmemesi en dikkat çekici noktalardan biridir. Bu çalışmada destan kahramanlarının yaşamış oldukları bu olgular destanlardan örnekler verilerek *ay* ile kahramanların ve kahramanlar ile de toplumun inanç ve ölüm geleneklerindeki unsurlara yer verilerek bu unsurlar değerlendirilmiştir.

DESTANLARDA “AY”LA İLGİLİ İNANÇLAR

Astral unsurlar içerisinde yer alan *ay* şüphesiz Sibirya sahası Türk boylarının destanlarında toplum hayatının şekillenmesinde büyük bir role sahiptir. Türk inanç sisteminde *ay* saygı gösterilen, üzüntülerin tesellisi, umutların ışığı, dua edilen, selam verilen, şükran duyulan pek çok kullanımı ile toplum hayatında yer alır. İnsanlar, acılarını ve kederlerini *ay* ile birlikte yaşamışlardır. *Ayın* ışınlarını yüreklerine bastırarak acılarına ortak etmişlerdir. *Aya* haykırışlar, *ay* aracılığı ile dualarını ve dileklerini dile getirmişlerdir. *Aya* karşı olan inançları gelenek ve göreneklerinde zuhur etmiştir. Ad verme, şifa kaynağı olma, duada yer alma kahramanın davranışlarına göre *ayın* hareket etmesi gibi pek çok oluşumla *ay* toplum yaşantısında kutsal bir mitolojik öge olarak yer edinmiştir. Toplumların ritüellerinde de çeşitli boyutlarıyla yer almıştır. Doğanın tekrar canlanması da bu ritüellerinden biri olmuştur. Tarihi süreç içerisinde Türklerin her zaman *aya* saygı gösterdikleri bilinmektedir. Örneğin; Hunlarda *aya* büyük bir saygı şu şekilde gösterilmektedir:

Hunlarda *ayı* meth etmek, yüceltmek en önemli unsurlardan biri olup ibadetlerinde de en başköşede yer almaktadır. Eski Çin kaynaklarına göre: “Hun hakanı her sabah çadırdan çıkarken, güneşe, geceleri de *aya* secde edermiş” (Beydili, 2004: 75). Sibirya Türk destanlarında “ay”la ilgili inançlar şu başlıklar altında toplanabilir:

1.Ölüm: Türk destancılık geleneğinde ölümden sonra yaşamın olduğuna inanılmaktadır. Her canlı doğar, büyür, yaşar ve ölür. Ölüm, her canlı varlığın yaşamında vardır. Bu bir son değil yeni bir hayatın başlangıcıdır. *Ayın* batması ve yeniden doğması gibi her canlının da öldükten sonra dirileceğine inanmışlardır. Ancak bu ölüm karşısında yaşanan acının dinmesine bir çare olamamıştır. Çünkü her ne sebeple olursa olsun ölüm büyük bir acıdır.

Ölen kişilerin arkasından büyük bir üzüntü duyulmaktadır. Duyulan üzüntü ile birlikte toplumlar bu üzüntüyü dile getirirken kahramanın büyüklüğü, yüceliği, yaptığı işler, özellikleri büyük bir övgü ile söylenerek bu şekilde insanlar bir nevi teselli bulurlar. Kahramanlar ayrıca ölümün üzüntüsünü *ay*ı kaybetmekle de ilişkilendirmektedirler. Ölüm olduğunda *ay*ın da doğmadığını dile getirmişlerdir. Bu da aslında o kahramanın büyüklüğü karşısında sadece toplumun değil aynı zamanda *ay*ın da büyük bir üzüntü içinde olduğu belirtilmiştir.

Ölümün kesin bir son olmadığını Mircea Eliade şu şekilde dile getirir: Nasıl ki ölümler yeni bir yaşama sahip olurlarsa *ay* da üç gün gökte görünmez ve karanlıktır; fakat dördüncü gün yeniden doğar. Aslında ölüm (...) hiçbir canlı varlık için son değil sadece gelip geçici olabilen bir süreçtir. Ölümlerinde dâhil olduğu hayat vardır. Ölümde yer alan hayat *ay*ın tarihi ile ele alınır. Ayrıca tarımın keşfedilmesi ile de daha fazla bilinen “*yer-ay*” ile ölümler yeni bir hayata kavuşmak ya da yeniden var olabilmek için ve hayatlarını güçlendirmek için tekrar yere geri dönmektedirler (2000: 181).

Ölüm mutlak değildir. Çünkü *ay* mutlak olarak ölümü görmez (...) Birçok mitte *ay*ın insanoğluna bir hayvan (tavşan, köpek, timsah vb) vasıtasıyla ulaşan bir mesajın varlığı söz konusudur ve bu mesajda “*öldüğüm ve yeniden dirildiğim gibi sen de ölecek ve yeniden yaşama döneceksin*” denilmektedir (Eliade, 2000: 184).

Altay Türklerinin, Maaday Kara destanında, kahramanın *ay*ı yakalaması ile tabiat yeniden canlanmıştır. Tabiatın canlanması bu ritüelin gerçekleşmesi ile söz konusu olmuştur:

*Ay*ı yakalayıp alp pehlivan

Atın sağrısında gezdirdi

Güneşi yakalayıp bahadır oğlan

Atın kulaklarında gezdirdi.

Ulu bahadırın türküsüne

Kaya tepesinde çiçek bitti,

Kurumuş ağaçlardan filizler fişkırıdı”(Naskali, 2015: 193-194/5655-5660).

Altay Türklerinin Maaday Kara destanında, kahraman acısını dindirmek ve bir ümit inancıyla annesini ve babasını hayata geri döndürebilmek için *ay*ın ışıklarını sarma gibi bir ifade kullanılmıştır. *Ay*ın ışıklarını sarmak imkânsız olduğu gibi anne ve babayı hayata geri getirmek de imkânsızdır:

Ayın güneşin ışınlarını yakalayıp

Yüreğini sarıp örttüyse de,

Annesi babası hayata dönmedi”(Naskali, 2015: 241/7350).

Altay Türklerinin Közüyke destanında, kahramanın ölümünün ardında duyulan üzüntü dile getirilmiştir. Kahraman *aylı* bir dünyada yaşasa da bahadırın ölümüne çok üzüldüğü için bahadır yanında olabilsin diye *ayı* olmayan dünyada da yaşamayı kabul etmektedir:

“Ölmez kaderli bahadır idin,

Senin gidişin bu mu olacaktı?

Aylı yerde yaşamasam da,

Karanlık Yer altında senle yaşarım”(Dilek, 2002: 361/1900).

Altay Türklerinin Kan Kapçıkay destanında, bahadırın engelleri ortadan kaldırması için *aydan* bir yardım bekleme söz konusudur. *Ayın* yardımı ile bahadırın engelleri ortadan kaldıracağına inanmışlardır:

“Anlı şanlı bahadır.

Göğün ayı, güneşi

Engellerini bağlasın diye,

Gürzlüsünü durdursun diye,

Karanlık geceyi indirip,

Ayı, güneşi kapatmaktan

Çekinmez dedi”(Dilek, 2007: 246/1305-1310).

Altay Türklerinin Kan Kapçıkay destanında Kan Ceeren'nin *ayın* altında yaratıldığı söylenmiştir. Kan Ceeren *ayın* altında yaratılması kahramanın kutsal bir varlık olarak yaratıldığını ortaya koymaktadır:

“O vakit Kan Cereen at

Üçüncü göğün dibinden

Ayın, güneşin altında yaratılmış”(Dilek, 2007: 307/3915).

Altay Türklerinin Kögüdey Kökşin le Boodoy Koo destanında, Kögüdey Kökşin'in ölümü karşısında kahraman çaresizdir. Bu çaresizliğinde kahramana yardımcı olan acısını

dindiren ve kahramana teselli veren nesne *aydır*. Kahramanın *aydan* teselli bulabileceğine inanmıştır:

“Kögüdey Kökşin bahadırın
Uyuduğunu sanıp
Yedi gün boyunca bekledi
Bahadır delikanlının öldüğünü
Sekizinci günde ancak anladı.
Acı acı ağladı,
Çaresiz kalıp, yürüyüp durdu.
En sonunda
Ayı, güneşi indirip,
Yüreğine bastırıldı”(Dilek, 2007: 445/845-850).

Hakas Türklerinin Huban Arığ destanında *aya* saygı gösterilmiştir. Aslında doğa da her şeyin bu kadar mükemmel bir şekilde yer alışı doğadaki canlı cansız bütün varlıkların özgür olması karşısında *aya* bir şükür ifadesi olarak esenlikler dilemişlerdir:

“Kuşların ötmesine, suların şarıldamasına, dağların onurlu duruşuna, ormanların güçlü ve hür yaşayışına bakmakla doyamayan alp kişi Kara Han ilk olarak güneşe ve *aya* saygılarını sunarak esenlikler diledi”(Davletov, 2005: 59).

Hakas Türklerinin Huban Arığ destanında kahramanlar, huzur ve mutluluğun devam etmesi için ay ışığının sönmemesi gerektiğine inanırlar ve ay ışığının sönmemesi için birtakım ritüeller yaparlar:

“Ancak iki alp kardeş, ülkelerinde *ayın* ve güneşin sonsuz parıldaması uğruna kara toprağa düşen bütün alp kahramanlarını andılar, onların ruhlarını Ateş Ana üzerinden beslediler””(Davletov, 2005: 393).

Hakas Türklerinin Ay Huucın destanında, ölen kişinin bedeninin *aya* yaslanıldığına inanılmıştır:

“Altın gibi vücudu
Aya yaslanıp yatmış,

Gümüş gibi onun bedeni

Güneşte parıldayıp kalmış”(Arıkoğlu, 2007: 659/6430).

Aya yaslanıp yatıyor,

Gümüşten temiz vücudu

Güneşte parlayıp kalmış”(Arıkoğlu, 2007: 693/7160).

Hakas Türklerinin Kara Kuzgun destanında, *ay* ışığının kutsal olduğu ifade edilmiştir. Yüzüğü önce *ay* ışığına tutup sonra kendi bedenine çevirmesi *aydan* gelen ışığın bedenleri için iyi geleceğine inanmaktadır:

“Dağ sırtından sarı boynuzu

Ayda, güneşte parlayıp koştu,

Onu gören Han Saraçı

Hafifçe bastığı ayağını

Sağlamca tekrar bastı”(İlgın, 2008: 191/3835).

“Şişip kapanmış.

Han Saraçı sağ cebinden

Altın yüzüğü çıkarıp,

Aya güneşe ışılatıp,

Kendi bedenine döndürdü”(İlgın, 2008: 203/4095).

Hakas Türklerinin Han Orba destanında, kahramanın *ayın* nurunu görerek kuvvetini ve gücünü daha da toplaması yönünde bir istekte bulunulmuştur. *Ayın* ışığının güç vereceğine inanılmaktadır:

“Az olan gücünü bacaklarına verip, dayan.

Ayın ve güneşin nurunu gör,

Halk gözyaşını dökmesin,

Çifte kamçıyla dövülmesin”(Aktaş, 2011: 144/4660).

Hakas Türklerinin Han Orba destanında, kahramanın ölümü üzerine o kadar derin bir üzüntü duyulmuştur ki üzülen sadece kişiler değil bütün tabiat olmuştur. *Ayın* da altı gün boyunca ışığını saçmaması bu yaşanan olaydan kaynaklandığına inanılmıştır:

“Tazır Mirgen, Han Mirgen’in

Saf canını dışarı çıkardı

Ağlama sesi duyuldu.

Kara duman ortalığı kapladı.

Yüce yüce yağan dağlara tepelere

Karlar yağdı.

Kara nehrin sularına buzullar karışıp,

Taşımadan akıp ak ovaya yayıldı.

Akıp giden sular dokuz gün boyunca durdu.

Altın güne *ay* ve güneş söndü.

Altın Harlıh, gökyüzünden,

Dönüp toprağa indi”(Aktaş, 2011: 201/6940-6945-6955).

Hakas Türklerinin Altın Taycı destanında, var olan geleneğin yerine getirilmesi için *aya* selam verilmiştir. *Ayın* sahip oldukları karşısında *aya* selam bir şükran ifadesidir:

“Renkli ipek perde arkasına oturup,

Elli örgüsünü iki örgü halinde örüp

Kadınlığa geçiş geleneğini yerine getirmekteler.

Aya güneşe selam verip

“Kap kaçağın sahibisin”, diye (Yılmaz, 2013: 169/2675).

“Ateşe selam verip

Büyük yurdun sahibi sen ol diye,

Dönüp durmaktalar kadınlar”(Yılmaz, 2013: 169/2675-2680).

Hakas Türklerinin Alp Sarıg Plat Hıs destanında, yaşanan üzüntü ve sıkıntıların karşısında *ayın* ışığının sönmesi toplumda *ayın* bu kötülükler karşısında sönmesi ve ölmesi olarak kabul edilmiştir:

“.....tutuştular.

Güçlü yiğitler kapıştıklarında,

Yerdeki ağaç yatarak yarılr,

Ayaktaki ağaç durarak kırılır.

Ayın gözü solarak ölüyor”(Aktaş, 2012: 535/780).

Tuva Türklerinin Alday Buuçı destanında, kahramanın *aya* el kaldırarak kamçısını kaldırmasından dolayı erin beli kırılmamıştır. *Ay* yapılacak kötülüğü engellemiştir:

“Yolcuyu engelleyen,

Oturanı yoran

Senin gibi biriyle oyalanacak

Silah çekecek halim yok” diyerek

Altın örgülü kamçısını

Aya el kaldırıp

Belinin ortasından parçalasın diye vurunca

O erin beli kırılmamış”(Ergun- Aça: 2004: 239).

Şor Türklerinin Ak Kan destanında, yiğidin ölmesi ile *ayın* da öldüğü inancı vardır. Kahraman ölünce *ay* da güneş de ölmüştür:

“Üç gün sonra ulu ağaç yıkıldı. Ulu yiğit inilti ile yıkıldı. Ağarıp gelip *ay* öldü, göğeri gelip gün öldü”(Ergun, 2006: 170/52).

Şor Türklerinin Altın Sırık destanında, *ayın* gökyüzünden geçmesi birinin öldüğü anlamına gelmektedir. *Ay* gökyüzünden bir anda geçerse bir kişi hayatını kaybetmiştir:

“Burada ağarıp gelip *aylar ayı* öldü.

Göğeri gelip günler günü öldü”(Ergun, 2006: 262/1130).

“Altın Çıltıs’ın oğlu otururken,

Bir ara gördüğünde:

Bu yerde ağarıp gelip *ay* ölüp

Kaldı”(Ergun, 2006: 264-265/1210).

“Gün batan yönde, Ay Kağan’ın

Yerinde,

Ağarıp gelip ayların iyisi öldü,
Göğerip gelip günlerin güzeli
Sönüp kaldı”(Ergun, 2006: 296/2290).

Şor Türklerinin Ölen Tayçı destanında, ayın ölmesi yiğidin ölmesi sonucuyla böyle bir şey düşünülmüştür. Ölen yiğidin üzüntüsü ile ayın ve güneşin öldüğü söylenmiştir:

“Ulu ağaç yıkılır, ulu yiğit inleyip ölür. Ağarıp ay, ölüp aşar; göverip güneş, ölüp battı”(Ergun, 2006: 479/13)

2.Ant İçme: Toplumların inancında ay üzerine ant içilen bir unsur olarak da karşılaşılmaktadır. Toplum hayatında ay kutsal bir varlık olarak kabul edilmiştir. Çünkü insanlar için ant önemli olduğundan üzerine ant içilen unsurun da güçlü, kudretli ve kutsal olması gerekmektedir. Toplumların, inanışlarında ay da yüce bir varlık olarak yer aldığından aya ant içilmektedir. Böylece insanlara verecekleri sözleri yerine getireceklerini bu kutsal varlık aracılığıyla ifade etmişlerdir. Örneğin; Telengit boyunda en önemli unsur silah olmasına rağmen ay ve güneş de antlarında yer almaktadır. Telengitlerde ant içen kişi, eski zamanlardan kalma bir çakmaklı tüfek tutup şöyle söylemektedir: “İşte ay, işte güneş, işte silah. Ben bu silahı yalıyorum. Eğer suçlu isem, güneşi gözüm görmesin, bu silah beni öldürsün” demiştir (İnan, 1976: 145).

İncelenen destanlarda ant içme iki şekilde görülür. Birincisi, iyi niyet üzerine güzel işleri gerçekleştirmek adına yapılan anttır. İkincisi, sinir ve öfke anında tehdit amaçlı söylenen anttır. Bu ant istenmeyen bir durumun oluşması üzerine kahramana gözdağı vermek, korkutmak ve cezalandırmak amacıyla yapılan bir anttır.

Tuva Türklerinin Alday Buuçı destanında, toplum inanışlarında aya ant içmek söz konusudur. Ant içilen kutsal varlık üzerine söz alındığında artık o söz yerine getirilir:

“Han-Buuday ise:

“Ben arkada kopup kalan

Kesiklerimi toplayıp geleyim,

Neden geldiğimi söyleyeyim,

Ben gelene dek

Sen burada beklersin!” deyip,

Kara- Bula'yı aya, güne ant içirip

Sözünü-vaadini almış”(Ergun-Aça: 2004: 263).

Tuva Türklerinin Kangıvay Mergen destanında da *ay* üzerine yemin edilmiştir. Ancak burada öfkeyle ve kızgınlıkla yapılan bir yemin söz konusudur. Bir öç alma duygusu ile yemin edilmiştir:

“Eğer, adi Kangıvay-Mergen’e

Karanlık geceyi sabah ettirip

Öğle vaktini gece ettirir isem

Atamın etini

At eti ile karıştırıp yerim-deyip

Ay ve güneş üstüne yemin etmiş”(Ergun-Aça: 2004: 495)

3.Ad Koyma: Geçmişten günümüze kadar hiç değişmeyen ve her Türk toplumunda ayrı bir öneme sahip olan ad koyma toplum tarafından değerli olan unsurlar aracılığıyla kahramana verilmektedir. Ad koyma ile ilgili Hasan Köksal şöyle söylemektedir; Ad, sadece insanların sosyal kişiliğini oluşturmaz; aynı zamanda o kişinin mistik gücünü de ortaya koyar. O nedenle kişiye ad verilirken adın çocuğun sosyal statüsünü, karakterini, toplumdaki başarısını ve yerini de gösterecek sembolik bir ifade olarak yer alacaktır (Köksal,(t.y.):4). İncelenen destanlarda bu değerli unsur *ay*dır. Kahramana ad koymada *aya* seslenilmektedir. Adın, toplum nezdinde apayrı bir yeri vardır. Kişinin hayatı boyunca taşıyacağı bu ad yürüyeceği yol üzerinde onunla var olacak ve yaşatılacaktır. Bundan dolayı kahramanın adı ve namı *aya* seslenme sonucu konulmaktadır. Çünkü kahramanın da bu kutsal varlığın özelliklerini taşıması ve onun gibi bir kutsiyetinin olması amacı güdülmüştür. Kahramanın da *ay* gibi topluma faydalı bir kişi olması istenmektedir.

Şor Türklerinin Kağan Kes destanında, kahramana ad verilirken *aya* seslenilir. *Ay* kutsal bir varlık olarak görüldüğü için kahramanın adının kutsiyetini *aydan* almasından dolayı *aya* seslenilmektedir:

Bunu gören Kağan Kes söyledi: “Adını koyacak kişi yok; ben koyayım!” *Aya* güneşe seslenip adını namını koydu”(Ergun, 2006: 409/73).

Şor Türklerinin Kartıga Pergen destanında da kahramanın adı *aya* seslenilerek konulmuştur:

“Altın tabağı alıp aş tattı. *Aya*, güneşe seslenip adını koydu”(Ergun, 2006: 455/15)

4.Şifa Kaynağı: Eski Türklerin inanç, gelenek ve göreneklerinde *ay* şifa kaynağı olarak kabul edilmiş ve bu gelenek yüzyıllar boyunca sürdürülmüştür. Sarıkamış'ta elinde “siğil” veya “gözünde” arpacık çıkan bir kişi yeni doğan *aya* bakar ve *aya* baktım yay gibi siğilim, arpacığım erisin yağ gibi” der (Kalafat, 1995: 40).

İncelenen destanlarda da *ayın* insanları iyileştirdiğine de inanılmıştır. Toplumlar şifa kaynağı olarak da *ay*ı görmüşlerdir. Tedavi amaçlı bir inanç da söz konusu olmuştur. Hasta olan kişi *ayın* altına getirilerek iyileştirilmiş ya da *aydan* alınan bir ilaç ile tedavi edilmiştir.

Altay Türklerinin Maaday Kara destanında, kahraman Kögüdey- Mergen’i yeniden iyileştirmek ve diriltmek için onu *ayın* altına götürmüştür. *Ay* şifa kaynağı olarak düşünülmüştür:

“Sahibinin ruhunu alıp

Ayın güneşin altına

Şifalı pınarın ak suyuna

Güneşin *ayın* altına

Birbirine eş dokuz süt gölüne

Kөгüdey-Mergen yiğit delikanlıyı

Götürüp bıraktı”(Naskali, 2015: 185/5330-5335).

Altay Türklerinin Er Samır destanında *aydan* alınan ilaçla Katan Mergen’in iyileştiğine inanmışlardır:

Aydan aldığı altın ilaçla

Güneşten aldığı gümüş ilaçla

Kırılan kemiği tutuşturup

Kesilen eti kavuşturup

Katan Mergen’i iyileştirdi”(Dilek, 2002: 107/2495).

Altay Türklerinin Almıs Kaan destanında da kahramanın *aydan* iyi bir ruh tuttuğunu ve bu ruh sonucu gözlerinin eskiden çok daha iyi gördüğünü söylemiştir:

Aydan tuttuğu iyi ruhu

Sağ gözünün ateşine gönderdi.

Ayı görünmez Altay’a

Ay doğmuş gibi oluverdi,

Güneşi görünmez bu yere,

Güneş doğmuş gibi aydınlık verdi” (Gül, 2008: 88/2955-2960)

5.Dua: Kahraman bir yere uğurlanırken yolunun açık olması, kötülüklerle karşılaşmaması, zorlukların kahramanı bulmaması için insanlar *ay* aracılığıyla kahramana iyi dileklerde bulunmuşlardır. *Ayın* kahramanların önlerini ve sırtlarını aydınlatması gibi temenniler yer almıştır. Bazen de kahramanın ne kadar üstün olduğunu ortaya koyabilmek ve karşısındakileri buna inandırabilmek için *aydan* ve güneşten dualı yaratılmış gibi ifadelere yer vermişlerdir.

İncelenen destanlarda, *aydan* güneşten dualı yaratılmış, sırtını *ay* ışısın, önlerinizi *ay* aydınlatsın, alp yiğidin *ay* ol gibi sözler kullanılmıştır.

Altay Türklerinin Oçı Bala destanında, *ay* kutsal bir varlıktır. Kahramanın üstünlüğü anlatılırken de *aydan* daha dualı yaratıldığı söylenmiştir. Böylelikle kahramana da bir kutsallık atfedilmiştir:

Aydan, güneşten dualı yaratılmış

Barışı seven bahadırı

Altay’ın yetiştirdiği güzeli

Öldürdüğü günün şerefine

Kızıp, içki içti”(Dilek, 2007: 105/2915).

Altay Türklerinin Üç Kulaktu Ay Kara At destanında, hayır dualarda *ay* da toplum hayatında önemli bir noktadadır. Kahramana hayır dua edilirken sırtını *ay* ışısın ifadesi kullanılmıştır. Böylelikle *ayın* ışığının kutsallığı kahramanı koruma da yardımcı olduğu düşüncesine inandıklarını ortaya koymuştur:

“Doksan alp da ona hayır dua etti:

“Senin sırtına *ay* ışısın,

Senin göğsüne güneş ışısın,

Amacına ulaş”(Dilek, 2007: 443/1660).

Hakas Türklerinin Huban Arıĝ destanında hayır duaları edilirken kahramana önlerinizi *ay* aydınlatsın ifadesi kullanılmıştır. Kahramanın gideceği yerleri *ay* ışığının aydınlatması için iyi dileklerde bulunmuşlardır:

“Yaşınız uzak, yaratanının yüksek olsun. Yollarınız açık, sağlığınız pek olsun. Önlerinizi *ay* aydınlatsın”(Davletov, 2005: 49).

Hakas Türklerinin Huban Arıĝ destanında, kahramana öğüt verilince ve ona hayır dua edilince *ay* gibi olması yönünde bir istekte bulunmuşlardır. Her zaman yanında kalarak onu aydınlatan bir eş olmasını istemişlerdir:

“Altmış sürmesli kız bala çatal tulunlu hatun olup değerli evin canı ol, er yiğidin güneşi ol, alp yiğidin *ayı* ol”(Davletov, 2005: 304).

6.Kahramanın Davranışlarına Göre Ay Işığının Geçip Geçmeme Durumu: Alp kişinin ölmesi ile birlikte *ayın* geçtiği söylenir. Eğer *ay* geçiyorsa bu alp bir kişinin öldüğü anlamına gelmektedir. Bazı ölen kimselerin vücutlarında *ay* ışığının geçmediğine inanmaktadırlar. Bu kahramanların hayattayken yaptıklarının bir karşılığı olarak düşünülebilir. Bu kimselerin *ay* ışığını hak etmedikleri düşüncesi yer almaktadır. Bazen de ölen bir hayvanın üzerinden de *ay* ışığının geçmediği düşünülmektedir.

Hakas Türklerinin Han Orba destanında, her kahramanın vücudunda *ay* geçmemektedir. Kahramanın iyi ya da kötü huylu oluşu ile bir bağlantı kurmak söz konusudur. *Ay* geçmeyen beden *ayın* geçmesini hak etmemiştir:

“Kara duman dağıldıktan sonra

Hara Molat’ın cansız bedeninden

Ay ve güneş geçmedi”(Ilgın, 2011: 56/1180).

Hakas Türklerinin Han Orba destanında Hara Sorhıl kahramanın bedeninden *ayın* nuru geçmemiştir. Kahramanın sahip olduğu istenmeyen davranışları nedeniyle *ayın* nurunun geçmediği görülmektedir:

“Hara Sorhıl’ın bedeniden

Ay ile güneşin nuru geçmedi”(Ilgın, 2011: 236-237/8360).

Hakas Türklerinin Altın Taycı yiğit bir kahraman olduğu için onun bedeninin *ay* ışığında parladığı söylenmiştir. *Ay* her bedene ışık vermez:

“Baban Altın Taycı’yı vurup düşürmeyi başarmış.

Aziz bedeni uzakta, ak yazının ortasında,

Ay ışığında parlayarak kalmış”.

Bunu duyan Han Tolay Arıĝ

Üzülüp kederlendi”(Yılmaz, 2013: 187/3140).

Huban Arıĝ destanında, Altın Tüylü Ak Köpek öldüğü zaman üzerine *ay* doğmamıştır:

“Alp kişiler kimlerin öldüğünü anlamak için, etraflarına baktıklarında Altın Tüylü Ak Köpeğin bu dünyadan göçtüğünü, ölen kemiğinin üzerinden *ay*ın ve güneşin geçmediğini acı içersinde gördüler”(Davletov, 2005: 111).

Hakas Türklerinin Huban Arıĝ destanında, kahramanların savaşması sonucu Huban Arıĝ’ın babasının öldüğünü ve *ay*ın onun üzerine düşmediğini anlatmıştır:

“Dokuz güne kadar arınmaz ak duman, kalkmaz gök duman oluşmuştu her yanda. *Ay*ın gözü beyazlaşarak öldü, güneşin gözü yeşererek öldü. Huban Arıĝ, alp kişi Kara Han babasının öldüğünü gördü aniden. *Ay* ile güneş onun üzerine düşmüyordu”(Davletov, 2005: 113).

SONUÇ

Sibirya sahası Türk destanlarında yer alan *ay* unsuru ile milletlerin inanç ve ölüm tasavvuru hakkında geçmişten günümüze gelen en eski gelenekler destanlardaki kahramanlar aracılığı ile günümüze aktarılmıştır. İncelenen destanlarda *ay* milletler tarafından her zaman kutsal kabul edilmiş, yüceltilmiş ve günlük hayatta da sıkça yer alan mitolojik bir öge olarak varlığını sürdürmüştür. *Ay*ın karanlıkları aydınlatması, insanları karanlıktan koruması ve aydınlık bir özelliğe sahip olması toplumlar üzerinde pozitif bir etki bırakmış ve *ay* yüceltilerek ona olan bağlılık dile getirilmiştir. Bu özelliklerden dolayı *ay* toplumların inanç yapısında kutsiyetini korumuştur. İnsanlar ölümdaki teselliye, umutlarını, dualarını *ay* ışığında aramışlardır. Bu ışık insanlara güç vermiş ve onların hayatlarını huzurlu bir şekilde idame etmelerini sağlamıştır. Öte yandan ant, toplumsal bir normdur ve içilen ant yerine getirilmelidir ve kutsal kabul edilen şeyler üzerine ant içilmektedir. Sibirya sahasındaki Türkler de *ay*ı kutsal kabul ettiklerinden *ay* üzerine ant içmişlerdir. *Ay* iyiliğin temsilcisi olduğu için destanlarda da iyiye ve güzele yönelen kahramanların yanında olmuştur. Bütün bu özelliklerinden dolayı toplum hayatında geniş bir yer edinmiştir.

KAYNAKÇA

- Aktaş, E.(2011). *Hakas Destanları-3: Han Orba*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arıkoğlu, E.(2007). *Hakas Destanları-1*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Beydili, C. (2004).*Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. (Çev. E, Ercan.). Ankara:Yurt Yayınları.
- Davletov, B. T. (2005). *Huban Arıĝ: Hakas Türklerinin Kadın Yiĝitlik Destanı*. (1. Baskı) Ankara: Türksoy Yayınları.
- Dilek, İ. (2002). *Altay Destanları-1*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilek, İ. (2007). *Altay Destanları-2*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilek, İ. (2007). *Altay Destanları-3*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eliade, M. (2000). *Dinler Tarihine Giriş*.(Çev. L. Arslan,). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Ergun, M.(2006). *Şor Kahramanlık Destanları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergun, M., Aça, M. (2004) *Tıva Kahramanlık Destanları-1*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gül, V. (2008). “*Altayca Almış Kaan Destanı.(Giriş-Metin-Aktarma-Dizin)*”.Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Kalafat, Y. (1995). *Doĝu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri*. (2.Baskı). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Köksal, Hasan (t.y.) “*Türk Destanlarında Ortak Motifler*”. *Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü*. 1-24.
- Naskali, E. G.(2015). *Altay Destanı: Maaday Kara*. (2. Baskı). Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk Dini Tarihi* (1. Baskı). İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları
- İlgin, A.(2008). *Hakas Destanları-2 Kara Kuzgun*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yıldırım, S. (2012). “*Kazak Türklerinin Toponomik Efsaneleri*”. *Turkish Studies* (1), 7, 2101-2121.
- Yılmaz, G. K. (2013). *Hakas Destanları 4:Altın Taycı*. Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları.